

A CSEH, A SZLOVÁK ÉS A MAGYAR NYELVBE A LATINBÓL, ILL. GÖRÖGBŐL NÉMET KÖZVETÍTÉSSEL ÁTVETT VALLÁSI TERMINOLÓGIA

Tölgyesi Tamás

Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar

A nyelvi rendszerek között fennálló kapcsolatnak három alapvető típusa van: genetikai, tipológiai és areális. A történeti-összehasonlító nyelvtudomány diakrón aspektusból vizsgál genetikailag rokon nyelveket, míg a kontrasztív avagy konfrontatív nyelvészet szinkrón szemszögből kutat genetikailag rokon, ill. nem rokon nyelveket egyaránt. A *kontaktlingvisztika* a nyelvtudomány azon sajátos irányzata, mely két vagy több nyelvi rendszer közötti kölcsönös kontaktusok körülményeit, természetét és következményeit vizsgálja [1]. Az interlingvális kapcsolatok elsősorban nemzetek együttéléséből fakadnak. A kontaktusban részt vevő nyelvek kölcsönös hatása különböző nyelvi – fonológiai, morfológiai, szintaktikai és lexikális-szemantikai – szinteken fejlődik ki [2], melyek közül az utóbbi a legflexibilisebb.

Nemzeteink együttélése a közép-európai térségben számos szóátvételhez vezetett. A jövevényszavak fő szemantikai témakörei a kézművesség, a katonaság, a táplakozás és a vallás [3]. A nyelveinkben található közös katonai terminológiáról [4] és a közép-európai konyhaművészet jellegzetes ételeiről már többször referáltam hazai és külföldi tudományos szimpóziumokon egyaránt [5]. Az idei Tavasz Szél Konferenciának otthont adó testvéri Károli Gáspár Református Egyetem tiszteletére jelen dolgozatomat a vallási kifejezéseknek szeretném szentelni.

Közép-európai nemzeteink számára a német nyelv nemcsak a jövevényszavak gazdag forrásaként szolgált, hanem úgy is, mint az újlatin nyelvekből (elsősorban a franciából és az olaszból) vagy magából a latinból származó szavak közvetítője. Cikkemben igyekszem felvázolni az adott vallási kifejezések történeti fejlődését, melyek a cseh, a szlovák és a magyar nyelvben általában régi átvételek az ófelnémetből (Kr. u. 750-1050, pl. cs. *oltář*, szlk. és magy. *oltár* < ófn. *altāri* < lat. *altāre*) vagy a középfelnémetből (Kr. u. 1050-1350, pl. cs. *kaplan*, szlk. *kaplān*, magy. *káplán* < kfn. *kaplān*, *kap(p)el(l)ān* < lat. *capellānus*).

A cs. és szlk. *almužna* ‘szegény embernek nyújtott könyöradomány’ az ófn. *almuosan* (ma *Almosen*) szón keresztül a lat. *eleēmosyna*, gör. *ελεημοσύνη* ‘könyörület’ kifejezésekből ered [6]. A magy. *alamizsna* a szomszédos szláv nyelvekből lett kölcsönözve. Az *alamizsna* és az *elemózsia* ‘útravaló élelem’ szavainknak ugyanaz a görög-latin etimonja.

A cs. *birnovat*, szlk. *birnovat* ‘bérmál’ a kfn. *firnen* (ma *firnen*) kifejezésen keresztül a lat. *(con)firmāre* ‘(hitében) megerősít’ igéből származik.

A magy. *bérmál* valószínűleg a szln. *birmati* (esetleg a horv. nyj. *bermati*) átvétele. A protestáns egyházakban használt *konfirmál* kifejezés közvetlenül a latin szóra vezethető vissza.

A cs., szlk. és magy. *dóm* ‘székesegyház’ az úfn. *Dom*, a fr. *dôme* és az ol. *duomo* szavakon keresztül a lat. *domus ecclesiae* ‘gyülekezet háza’, ill. *domus Dei* ‘Isten háza’ kifejezésekből ered.

A cs. és szlk. *fara* ‘lelkészi hivatal, paplak’ a kfn. *pfarre* (ma *Pfarre*) és az ófn. *pfarra* közvetítésével a lat. *parochia* (korábban *paroecia*), gör. *παροικία* szavakból lett kölcsönözve. A magy. *parókia* közvetlenül a lat. *parochia*-ból származik.

A cs. *jeptiška* ‘apáca’ a kfn. *eppetisse* (ma *Äbtissin*) szón keresztül a lat. *abbatissa*-ból ered. A magy. *apáca* a kfn. *eppetisse* vagy a szln., szerb és horv. *opatica* átvétele [7]. A cs. *abatyše* és a szlk. *abatiša* ‘apátnő’ közvetlenül a lat. *abbatissa*-ból származnak (lásd lentebb a rokon lat. *abbas* kifejezést). A szlk. *mníška* ‘női szerzetes’ kifejezés a *mních* ‘szerzetes’ szóból van képezve, amely az ófn. *munih* (ma *Mönch*), klat. *monicus*, ill. lat. *monachus* szavakon keresztül a gör. *μοναχός* kifejezésre vezethető vissza.

A magy. *kehely*, a cs. és szlk. *kalich* ‘serleg’, ‘istentiszteleti edény’ a kfn. *kel(i)ch* (ma *Kelch*), ófn. *kelich* kifejezésen keresztül a lat. *calix* főnévből lett kölcsönözve [8]. A cseh husziták mérsékeltebb szárnyának fő követelése a 15. században a két szín alatti áldozás volt. Jelképük az úrvacsorai kehely lett, s emiatt nevezték őket aztán kelyheseknek. A botanikában a virág csészéjére használt *kehely* kifejezés szintén az említett latin szóból ered.

A cs. *kaplan*, szlk. *kaplân*, magy. *káplân* ‘katolikus segédlelkész’ a kfn. *kaplân*, *kap(p)el(l)ân* (ma *Kaplan*) közvetítésével a lat. *capellânus*-ból lett átvéve.

A cs. *kaple* ‘istentiszteleti célokra szolgáló kisebb épület vagy templomrész’ a kfn. *kap(p)elle* (ma *Kapelle*) és az ófn. *kapella* szavakon keresztül a lat. *cap(p)ella*-ból ered, mely eredetileg ‘köpeny’-t jelentett. A későbbi jelentést a frank királyok szentélyéből lehet levezetni, ahol Tours-i Szent Márton köpenyét ereklyeként őrizték. V. Machek cseh etimológus szerint a szlk. *kapln(k)a* a magy. *kápolna* átvétele [9].

A cs. *klášter*, a szlk. *kláštor* és a magy. *kolostor* ‘szerzetesek lakhelye, rendház’ a kfn. *klōster* (ma *Kloster*), ófn. *klōstar*, vlat. *clōstrum* szavakon keresztül a lat. *claustrum*-ból származnak. A szinonimikus magy. *klastrom* közvetlenül a latinból lett kölcsönözve.

A cs. *křesťan*, szlk. *kresťan* ‘keresztény’ az ófn. *kristāni* (ma *Christ* 1. ‘Krisztus’, 2. ‘Krisztus tanításának követője’) szón keresztül a lat. *Chrīstiānus*, gör. *χριστιανός* szavakból ered. A magy. *keresztény* szó a szláv nyelvekből lett átvéve (vö. szlk. *kresťan*, szln. *kristjan*, szerb és horv. *kršćanin*). A 18. század végétől a *keresztény* kifejezés a katolikus, a *keresztyén* változat pedig a protestáns szóhasználatban él [10].

A cs. *oltář*, szlk. és magy. *oltár* ‘az ókor népeinél általában az áldozati kultusz helye’, ‘egyes keresztény egyházakban (pl. anglikán, katolikus,

lutheránus) a liturgia megtartásának a helye' az ófn. *altāri* (ma *Altar*; vö. ol. *altare*) szón keresztül a lat. *altāre*-ből származik.

A cs. *opat*, szlk. *opát*, magy. *apát* 'szerzetesrend férfikolostorának a vezetője' az óbaj. *ap(p)āt* (vö. ófn. *abbat*, ma *Abt*), lat. *abbas* (gen. *abbatis*) és gör. *ἄββας* közvetítésével az arámi gyermeknyelv *abba* 'apa' megszólításból lett kölcsönözve [11].

A cs. *papež*, szlk. *pápež* 'pápa' az óbaj. *pāpes* (vö. ófn. *bābes*, ma *Papst*), a késői lat. *pāpes*, ill. lat. *pāpa* szavakon keresztül a gör. *πάπ(π)α*-ból ered, mely a *πάπ(π)ας* 'apa' szó vokatívusza. Tiszteletbeli titulusként eleinte patriarcháknak, püspököknek és alacsonyabb rangú papoknak is adományozták, ma azonban csupán a Szentatyát illeti meg a kitüntető cím. A magy. *pápa* kifejezés közvetlenül a latin nyelvből származik.

A magy. *prépost*, a szlk. *prepošt* és a cs. *probošt* 'káptalan vezetője' az ófn. *probost* (ma *Propst*) közvetítésével a lat. *propositus*, *praepositus* 'előljáró', szó szerint '(a többiek) elé helyezett' kifejezésekből lettek átvéve.

A cs. és szlk. *žalm* 'vallásos ének és imádság' az ófn. *(p)salm(o)* (ma *Psalms*) szón keresztül a lat. *psalmus*, gör. *ψαλμός* kifejezésekből ered. Ez a latin szó sem ortográfiai, sem pedig ortoépiái szempontból nem adaptálódott a magyar nyelvhez, így a mai napig a *psalmus* kifejezést használjuk.

A cs. *žaltář*, szlk. *žaltár* és a magy. *zsoltár* 1. 'az Ószövetség 150 részből álló imádság- és énekgyűjteményes könyve', 2. 'egyházi ének' a kfn. *saltāre*, ófn. *saltāri*, *(p)salteri* (ma *Psalter*) szavakon keresztül a lat. *psaltērium*, gör. *ψαλτήριον* 'hárfához hasonló hangszer' kifejezésekből származnak [12].

A közös történelem és a kölcsönös kulturális kapcsolatokon kívül közép-európai nemzeteinket egymáshoz köti a keresztény szellemiség. Dolgozatomban azt szándékoztam röviden bemutatni, hogy nemcsak hitünknek, hanem vallási kifejezéstárunknak is azonos gyökerei vannak.

Dr. Erdő Péter bíboros, prímás, esztergom-budapesti érsek 1999-ben alapította meg a Nyugati Szláv Kulturális Kutatócsoportot, mai nevén Szent Adalbert Közép-Európa Kutatócsoportot, melynek a nemzetközileg elismert szlovákista, filológus Käfer István professzor a vezetője, tagjai pedig történészek, levéltárosok, irodalmárok és nyelvészek. Kutatócsoportunk elsődleges feladata, hogy tanulmányozza és ápolja a közép-európai nemzetek kulturális, történelmi, irodalmi és nyelvi kapcsolatait [13], ill. elősegítse a keresztény egyházak közeledését, mindezzel hozzájárulva a régió országainak békés egymás mellett éléséhez.

1. táblázat: Nyelvi konvergencia Európában

cseh	szlovák	magyar	német	latin	görög
<i>almužna</i>	<i>almužna</i>	<i>alamizsna</i>	<i>Almosen</i>	<i>eleēmosyna</i>	<i>ελεημοσύνη</i>
<i>birnovat</i>	<i>birmovat'</i>	<i>bérmál</i>	<i>firnen</i>	<i>firmāre</i>	
<i>dóm</i>	<i>dóm</i>	<i>dóm</i>	<i>Dom</i>	<i>domus</i>	
<i>fara</i>	<i>fara</i>	<i>parókia</i>	<i>Pfarre</i>	<i>parochia</i>	<i>παροικία</i>
<i>jeptiška, abatyše</i>	<i>(mniška) abatiša</i>	<i>apáca</i>	<i>Äbtissin</i>	<i>abbatissa</i>	
<i>kalich</i>	<i>kalich</i>	<i>kehely</i>	<i>Kelch</i>	<i>calix</i>	
<i>kaplan</i>	<i>kaplán</i>	<i>káplán</i>	<i>Kaplan</i>	<i>capellānus</i>	
<i>kaple</i>	<i>kapln(k)a</i>	<i>kápolna</i>	<i>Kapelle</i>	<i>cap(p)ella</i>	
<i>klášter</i>	<i>kláštor</i>	<i>kolostor, klastrom</i>	<i>Kloster</i>	<i>claustrum</i>	
<i>křesťan</i>	<i>kresťan</i>	<i>keresztény</i>	<i>Christ</i>	<i>Chrīstiānus</i>	<i>χριστιανός</i>
<i>oltář</i>	<i>oltár</i>	<i>oltár</i>	<i>Altar</i>	<i>altāre</i>	
<i>opat</i>	<i>opát</i>	<i>apát</i>	<i>Abt</i>	<i>abbas</i>	<i>αββας</i>
<i>papež</i>	<i>pápež</i>	<i>pápa</i>	<i>Papst</i>	<i>pāpa</i>	<i>πάπ(π)α</i>
<i>probošt</i>	<i>prepošt</i>	<i>prépost</i>	<i>Propst</i>	<i>propositus</i>	
<i>žalm</i>	<i>žalm</i>	<i>psalmus</i>	<i>Psalm</i>	<i>psalmus</i>	<i>ψαλμός</i>
<i>žaltář</i>	<i>žaltár</i>	<i>zsoltár</i>	<i>Psalter</i>	<i>psaltērium</i>	<i>ψαλτήριον</i>

Nyelvek és dialektusok rövidítései

cs. = cseh, fr. = francia, gör. = görög, horv. = horvát, kfn. = középfelnémet, klat. = középlatin, lat. = latin, magy. = magyar, óbaj. = óbajor, ófn. = ófelnémet, ol. = olasz, szlk. = szlovák, szln. = szlovén, úfn. = újfelnémet, vlat. = vulgáris latin

Egyéb rövidítések

ill. = illetve, Kr. u. = Krisztus után, pl. = például, nyj. = nyelvjárás, vö. = vesd össze, gen. = genitivus (birtokos eset)

Irodalomjegyzék

[1] Vašek, A.: Kontaktová lingvistika a její perspektivy /Kontaktlingvisztika és annak perspektívái/. Čestínář, Hradec Králové, 1996 – 1997. 7. évf., 1. sz., 13-21., 2. sz., 33-44.

[2] Haarmann, H.: Aspekte der Arealtypologie /Az areális tipológia aspektusai/. Tübingen, Gunter Narr, 1976. 97-105.

Skalička, V.: Zur mitteleuropäischen Phonologie /A közép-európai fonológiához/. Časopis pro moderní filologii 21, 1935. 151-154.

[3] Rippl, E.: Wege und Voraussetzungen einer deutsch-tschechischen Lehnwörterkunde /A német-cseh jövevényező-kutatás útjai és előfeltételei/. Slavica 18, 1944. 1-31.

- [4] Tölgyesi T.: Német katonai terminológia a cseh, a szlovák és a magyar nyelvben. In: Tavaszi Szél 2007. Budapest, Doktoranduszok Országos Szövetsége, 2007. 175-179.
- [5] Tölgyesi, T.: Středoevropská kuchyně jako zrcadlo kontaktů interkulturních / Közép-európai konyha mint az interkulturális kontaktusok tükré/ (megjelenés alatt). Az előadás 2008. május 13-án az olmützi Palacký Egyetemen megrendezett Fiatal Nyelvészek IX. Nemzetközi Találkozásán hangzott el.
- [6] Kluge, F.: Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache /A német nyelv etimológiai szótára/. Berlin, Walter de Gruyter, 2002. 33.
- [7] Mollay, K.: Német-magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Nyelvészeti tanulmányok 23. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1982. 180-182.
- [8] Lumtzer, V. – Melich, J.: Deutsche Ortsnamen und Lehnwoerter des ungarischen Sprachschatzes /A magyar szókincs német helynevei és jövevényszavai/. Innsbruck, Verlag der Wagner'schen Universitäts-Buchhandlung, 1900. 149.
- [9] Machek, V.: Etymologický slovník jazyka českého /A cseh nyelv etimológiai szótára/. Praha, Academia, 1971. 240.
- [10] Zaicz Gábor (ed.): Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete. Budapest, Tinta Könyvkiadó, 2006. 401.
- [11] Newerkla, S. M.: Sprachkontakte Deutsch – Tschechisch – Slowakisch. Wörterbuch der deutschen Lehnwörter im Tschechischen und Slowakischen: historische Entwicklung, Beleglage, bisherige und neue Deutungen /Német-cseh-szlovák nyelvi kontaktusok. A cseh és szlovák nyelvben található német jövevényszavak szótára: történeti fejlődés, előfordulás, eddigi és új magyarázatok/. Schriften über Sprachen und Texte 7. Frankfurt am Main, Peter Lang Verlag, 2004. 122.
- [12] Bakos F.: Idegen szavak és kifejezések szótára. Budapest, Akadémiai Kiadó, 2005. 723.
- [13] Ábrahám B. – Pilecky M. (eds.): A Duna vallomása. Tanulmányok Käfer István hetvenedik születésnapjára. Piliscsaba, PPKE BTK, 2006.
- Tölgyesi T.: A nyelvművelés helyzete Csehországban. In: Európai nyelvművelés. Az európai nyelvi kultúra múltja, jelene és jövője. Eds. Balázs G. – Dede É. Budapest, Inter Kht. – PRAE.HU, 2008. 51-61.